

Żurek, Magdalena

Nowożytny cmentarz chrześcijański na stanowisku A/E w Deir an-Naqlun (Egipt)

Światowit 2 (43)/Fasc.A, 213-217

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**NOWOŻYTNY CMENTARZ CHRZEŚCJAŃSKI
NA STANOWISKU A/E W DEIR AN-NAQLUN (EGIPT)
(PL. 51-53)**

Stanowisko Deir an-Naqlun znajduje się w południowo-wschodniej części Oazy Fajum, w odległości ok. 16 km na południe od Madinat al-Fajum, na pustyni, ok. 2 km od granicy pól uprawnych. Już w późnej starożytności i średniowieczu funkcjonował tu duży klasztor Neklone, złożony ze zwartego zespołu monastycznego na komie oraz eremów, wykutych w skałach pobliskiego gębla.

Podczas prac wykopaliskowych prowadzonych na komie odnalezione zostały liczne nowożytnie pochówki ludności chrześcijańskiej.¹ Cmentarz rozpoznany został wstępnie w 1986 r. w sektorze A, podczas wykonywania sondaży na kulminacji komu, która kryła wieżę i wybudowany na jej ruinach kościół klasztorny. Wtedy to odsłonięto czterdzieści dwa pochówki. Po pierwszym sezonie prace zostały przerwane. Podjęto je w 1997 r. na stanowisku E (zabudowa klasztorna) i kontynuowano w roku następnym w obu wymienionych sektorach. Ogólnie zidentyfikowano 130 pochówków, przebadano 122, a 80 przeniesiono do nowego grobowca, co czyni je dostępnymi dla badań antropologicznych.

Cmentarz powstał na terenie średniowiecznego klasztoru, w miejscu kościoła pochodzącego z X lub X/XI w. poświęconemu Archaniołowi Michałowi² (wybudowanego na ruinach dawnej wieży klasztornej) i na obszarze doń przylegającym. Pełny zasięg cmentarza nie jest znany, na osi N-S nie przekracza prawdopodobnie 60 m, na osi E-W ma ponad 35 m, a jego miąższość dochodzi do 2 m. Rozpoznano najprawdopodobniej północną część cmentarza, na obszarze około 34 x 35 m. Pochówki nie są widoczne na powierzchni komu.

Typologia grobów:

Generalnie, groby z Naqlun podzielić można na dwie zasadnicze kategorie: groby z murowanym nagrobkiem i groby bez nagrobka.

1. Groby z murowanym nagrobkiem

Generalnie są słabo rozpoznane. Zidentyfikowano ich tylko dwanaście, a jedynie cztery zostały otwarte. Rozpoznano dwa rodzaje nagrobków: tumbę i trójstopniową mastabę.

Tumba jest prostym nagrobkiem, wybudowanym niezbyt starannie z kilku warstw cegły suszonej. W Naqlun znane są jedynie trzy tumbę (T.36, T.110 + T.127 oraz T.116) i może jeszcze czwarta, rysująca się w profilu wykopu. Nagrobki takie miały około 220 cm długości i około 100 cm szerokości. Wszystkie odsłonięte tumbę zostały otwarte. Groby te nie miały komór. Pochówek znajdował się ok. 100 cm poniżej poziomu przekrycia tumbę. Trumny (wykonane z desek oraz jedną skrzynkę dziarytową) wstawiano bezpośrednio do ziemi. Zmarli zawinięci byli w całuny, wyposażenie nie było jednak bogatsze niż w innych typach grobów. Koncentracja takich nagrobków ma miejsce na obszarze między północną ścianą kościoła z X lub X/XI w. i budowlą E (dwa) i przy południowej ścianie kościoła (jeden).

Mastaby składają się z trzech stopni i zwieńczone były konstrukcją w formie kolebki układanej z cegieł wspartych na ziemnym rdzeniu. Nagrobki takie budowano z cegły czerwonej i pokrywano grubą warstwą dobrego, białego tynku wapiennego. Rozpoznano co najmniej siedem takich grobów (T.50, T.60, T.62, T.63, T.66, T.75, T.76) i prawdopodobnie jeszcze jeden, zniszczony współczesnym wkopem pod mur klasztorny. Tylko jeden został otwarty (grób T.60). Zawierał zwłoki mężczyzny w trumnie, zachowanej jedynie w negatywie, z palmowych desek. Groby takie budowano przy północno-zachodnim narożniku kościoła (sześć) i w odległości ok. 11-12 m na północ od kościoła (dwa).

2. Groby bez zachowanych nagrobków

Prezentują znaczne bogactwo rodzajów pochówków. Nie udało się ustalić żadnych zależności między

¹ O badaniach archeologicznych w Naqlun pisał W. GODLEWSKI w kolejnych zeszytach *Polish Archaeology in Mediterranean*. Badania na cmentarzu wspomniane zostały w: W. GODLEWSKI, T. HERBICH, E. WIPSYZKA, *Deir el-Na-qlun (Neklone) 1986-1987*, Nubica 1/2, 1990, p. 188; W. GODLEWSKI, *Naqlun. Excavations 1998*, PAM 10, 1999, p. 117;

Idem, *Naqlun. Excavations 1999*, PAM 11, 2000 (w druku) oraz ŻUREK, M., *The Modern Cemetery on site A/E at Deir an-Naqlun*, PAM 11, 2000, p. 133-134.

² ABU 'L-MAQARIM, *Churches and Monasteries in Egypt and Some Neighbouring Countries*. B. T. A. Evetts, ed. Oxford 1895, (re-ed, London 1969), p. 205-206.

rodzajem trumny a domniemanym czasem pochówku, wiekiem osoby zmarłej, czy bogactwem wyposażenia. Najpopularniejszym materiałem do konstrukcji trumny było drewno palmowe. Na podstawie zebranego materiału możemy wyróżnić osiem rodzajów trumien: trumny z desek, trumny z desek z wiekiem z dziarytów palmowych, trumny dziarytowe, skrzynki dziarytowe, nosze dziarytowe, dębunki, obstawy z cegieł i amfory. Często występują również pochówki bez trumien. W większości przypadków trumny okrywano matą.

Trumny budowano przeważnie z desek palmowych, o dość znacznej grubości, wahającej się od 3 do 5 cm, łączonych na dyble lub kutymi gwoździami metalowymi. Boki trumny wzmocniano pionowymi żerdkami, umieszczanymi po dwie na każdym końcu trumny. Owe wzmocnienia stanowiły również rodzaj nóżek, na których stawiano trumnę. Wieko zbijano z dwóch desek, w trzech przypadkach udało się stwierdzić, że stanowiły je łączone sznurkiem dziaryty palmowe. Trumnę obwiązywano trzema pętlami sznura lnianego lub kręconego z włókien palmowych. W jednym przypadku wieko trumny uszczelniono paździerzami (T.44). W kilku innych przypadkach wieko trumny było owinięte lnianym płótnem z namalowanymi krzyżami. Rozpoznano 52 pochówki w takich trumnach. Podobne trumny wykorzystywane były przez cały okres funkcjonowania cmentarza

Często chowano zmarłych w trumnach dziarytowych. Trumny takie były znacznie tańsze, wykonywano je bowiem z rdzeni liści palmowych (dziarytów). Z równej długości dziarytów palmowych łączonych sznurem lnianym pleciono rodzaj maty. Zwłoki układano zgodnie z kierunkiem dziarytów i zawijano w ową matę. Brzegi jej związywano sznurem lnianym. W nogach taką trumnę obwiązywano sznurem z włókien palmowych, przy głowie również, lub wstawiano plecionkę z dziarytów odpowiadającą przekrojowi trumny (w co najmniej czterech przypadkach). Rozpoznano 33 takie pochówki, zlokalizowane w ruinach kościoła.

Trumny w postaci skrzynek dziarytowych konstrukcyjnie nie różnią się niczym od powszechnie spotykanych dziś na targach egipskich skrzynek na warzywa. Były to ażurowe konstrukcje z grubych, równych dziarytów, w nich nawiercano otworki w odstępach ok. 4-5 cm, w które wkładano cieniutkie kawałki dziarytów o długości ok. 20 cm, tworząc w ten sposób regularną kratkę. Poszczególne elementy trumny – boki, dno i wieko – łączono lnianym sznurem. Rozpoznano jedynie dwie takie trumny, z czego jedna złożona była w grobowcu pod tumbą.

Pochówki na noszach dziarytowych rozpoznano

jedynie w trzech przypadkach. Nosze budowano z równej długości dziarytów łączonych sznurem lnianym. Głowę zmarłego obstawiano dwoma wiązkami trzech dziarytów związywanych również lnianym sznurem.

Trumna-dębanka wydaje się być zjawiskiem unikalnym. Znalaziono tylko jedną taką trumnę (grób T.93). Wydrążono ją w pniu palmowym, przykryto wiekiem z kratki dziarytowej i przewiązano sznurem plecionym z włókien palmowych. Przeznaczona była dla osoby dorosłej. Niestety, grób został wyrabowany.

Groby z obstawą z cegieł mułowych są w Naqlun rzadkością. Odślonięto ich jedynie dwa (groby T.9 i T.92), oba w centralnej części kościoła. Zawierają zwłoki zawinięte w całun, pozbawione wyposażenia. Obstawa wykonana jest z charakterystycznej, dużej cegły mułowej, wyłamanej na miejscu w ruinach wieży, ustawianej pionowo. Prawdopodobnie obstawy takie konstruowano w schyłkowym okresie użytkowania cmentarza.

Zidentyfikowano również dwa pochówki w amforach. Są to oczywiście pochówki niemowląt. W jednym przypadku dziecko włożono do amfory dzięki odjęciu jej dna, w drugim położono je na połówce amfory. Oba pochówki zalegają stosunkowo głęboko i oba dołożone zostały do już istniejącego nagrobka – trzystopniowej mastaby i tumbi. Kształt amfory nie pozwala precyzyjnie datować pochówków.

Podczas trzech sezonów prac na cmentarzu zidentyfikowano 21 pochówków bez trumien. W grupie tej znajdują się pochówki stosunkowo dobrze zachowane, jak i te, z których pozostały już jedynie kości, bez możliwości stwierdzenia, czy zwłokom towarzyszyło jeszcze jakieś wyposażenie. W 11 przypadkach są to dość dobrze zachowane pochówki, zawinięte jedynie w całun, czasem przykryte matą, pozbawione wyposażenia.

Populacja

Cmentarz na komie służył całej chrześcijańskiej społeczności Oazy Fajum. Chowano na nim chrześcijan z okolicznych miejscowości. Spośród 130 odśloniętych pochówków 36 to groby dziecięce. Stanowią one 27,7% ogółu pochówków, nie odbiegając tym samym od norm zauważanych na cmentarzach. W tej chwili trudno powiedzieć coś więcej o wieku pozostałych zmarłych.³ Analizie antropologicznej poddano dotychczas dopiero 15 szkieletów. Z pięciu badanych szkieletów kobiecych cztery należą do zmarłych w wieku *adultus* późny lub *adultus/maturus*, tylko jeden – *maturus*, a spośród ośmiu męskich: trzech *adultus*, trzech *adultus/maturus* i dwóch *maturus*.

³ Analizę antropologiczną materiału kostnego przeprowadza K. Piasecki.

Ryt pogrzebowy

Nie jesteśmy w stanie odtworzyć pełnego rytu pogrzebowego, ale uchwycone przez nas elementy świadczą o drobnych zmianach zachodzących w obyczajach pogrzebowych, a więc o długotrwałym wykorzystywaniu cmentarza.

Zmarłych układano na plecach, z głową w kierunku zachodnim. Czasem pod głowę wkładano zmarłemu złożone płótno, a w jednym przypadku główkę dziecka unieruchomiono między pionowo ustawionymi deseczkami (grób T.110), które przy bliższych oględzinach okazały się być fragmentami oparcia krzesła.⁴ W ogromnej większości pochówków (57) ręce wyciągnięte są wzdłuż ciała. Ten sposób układania rąk wydaje się występować przez niemal cały okres funkcjonowania cmentarza. W najnowszych pochówkach (3) ręce krzyżowane są na piersiach zmarłych. W niewielu przypadkach (3) ręce skrzyżowane są na biodrach zmarłych, w jednym przypadku przewiązane cienkim sznurkiem (grób T.122), prawdopodobnie by zachować układ ciała przy przygotowywaniu go do pochówku.

Interesująco przedstawia się problem wyposażenia. W 24 przypadkach udało się stwierdzić obecność przedmiotów nie należących do codziennego stroju wkładanych do trumny. Można się tu zastanawiać, czy krzyżyki zaliczamy do biżuterii, czy do przedmiotów codziennego użytku wkładanych intencjonalnie, ale stanowią one zaledwie margines zjawiska (jedynie trzy).

Stosunkowo popularnym wyposażeniem grobów są szklane butelki, układane przy głowie lub stopach zmarłego. W pięciu przypadkach są to proste butelki o wysokości ok. 15-18 cm, z białego lub zielonego przezroczystego szkła, w dwóch – z czarnego szkła barwionego w masie, o brzuścach malowanych w drobne kwiatki. W jednym z najpóźniejszych grobów butelkę zastąpił ceramiczny wazonik z zieloną glazurą (grób T.56).

Ponadto do grobów wkładano przedmioty, mogące mieć związek z codzienną aktywnością zmarłego: tabliczkę szkolną i piórniki do grobu dziecka (grób T.27), dwa piórniki do grobu osoby dorosłej (grób T.32), skrzyneczkę dziarytową (grób T.116) i czarkę glinianą (grób T.121). W czterech przypadkach przy zwłokach znajdowała się henna.

Dziesięciu pochówkom towarzyszyły pozostałości roślinne, w większości niezidentyfikowane. W jednym przypadku była to mięta, w innym – liście palmy. Trudno nam stwierdzić przyczynę, dla której zmarłych wyposa-

zano w pęki liści. Znajdywano je zwinięte w kłęb przy głowie zmarłego, w woreczku pod głową, a w jednym przypadku nawet na biodrach pod tuniką zmarłego. Nie były to rośliny dekoracyjne, może – jak w przypadku mięty – aromatyczne. Nie wykluczone, że wkładano je do trumien ze względu na ich walory zapachowe. W Egipcie obyczaj wkładania roślin do grobów wywodzi się jeszcze z czasów faraonów.

Najciekawszym i najbogatszym chyba jest pochówek T. 127 i towarzyszący mu dziecinny T.110. W chwili otwarcia grobu pod tumbą, w głębokim wkopie, znajdowały się dwie trumny. W niżej położonej pochowano kobietę, wyposażając ją we wszystkie znane nam elementy: rośliny, butelkę z czarnego szkła, a ponadto niezwykle piękne, stosunkowo dobrze zachowane tkaniny. Na trumnie kobiety położono trumnę niemowlęcia, z główką obstawioną dwoma deseczkami, wyposażonego również w butelkę z czarnego szkła. Prawdopodobnie jest to pochówek matki i dziecka, z pewnością pochowanych w tym samym czasie.

Nie istnieją przekazy opisujące ryt pogrzebowy w nowożytnym Egipcie. Znany mi jest tylko jeden średniowieczny tekst regulujący, bardzo ogólnie zresztą, obyczaje pogrzebowe chrześcijan egipskich. W trzynastowiecznym paszkwilu przeciw chrześcijanom zatytułowanym *Kitāb Tadjrid saif al-himma li'stikbaradj ma fi dbimmat al-dhimma* autor, *qādi* 'Uthman ibn Ibrahim an-Nablusi zaznaczył, że chrześcijanie nie powinni być chowani jak mużulmanie oraz bielić grobów, a zmarłych nie nieść lecz ciągnąć na cmentarz.⁵ Rezultaty badań na cmentarzu w Naqlun pokazują, że owe upokarzające chrześcijan zalecenia opisane przez Nablusiego nie były egzekwowane przez władze. Nagrobki w formie trójstopniowych mastab wznoszono od średniowiecza aż po dzień dzisiejszy na terenie mużulmańskich Egiptu i Syrii oraz chrześcijańskiej wówczas Nubii, a chowano w nich zarówno chrześcijan, jak i mużulmanów. Również po dzień dzisiejszy w wioskach arabskich zwłoki zawinięte w całun transportuje się na cmentarz na noszach. Podobnie musiało być w przypadku trzech pochówków na noszach dziarytowych odsoniętych w Naqlun.

Datowanie

Cmentarz znajduje się na kulminacji komu, w ruinach kościoła i na obszarze doń przylegającym. W odległości niespełna 150 m na zachód od cmentarza znajduje się funkcjonujący od IX/X w. zespół klasztorny wokół

⁴ Spostrzeżenie I. Zych, której za uwagę serdecznie dziękuję.

⁵ Fragment tekstu arabskiego opublikował C. CAHEN, *Histoires coptes d'un cadé médiéval. Extraits du „Kitāb Tadjrid saif*

al-himma li'stikbaradj ma fi dbimmat al-dhimma” de 'Uthman b. Ibrahim an-Nablusi, BIFAO 59, 1960, p. 133-150, niestety, bez przekładu. Za tłumaczenie tekstu serdecznie dziękuję Mahmoudowi el-Tayebowi.

kościół Archanioła Gabriela. Obszar, na którym założono cmentarz zawiera relikty pochodzące z co najmniej siedmiu okresów budowlanych, od prawdopodobnie VI w. aż po średniowiecze.⁶ Wydaje się, że najstarszym rozpoznany pochówkiem na cmentarzu jest głęboko zalegający pochówek mężczyzny przy murze z cegły czerwonej (grób T.64), a zaczątkiem cmentarza są groby murowane – trójstopniowe mastaby oraz tumbry, zlokalizowane, poza dwoma wyjątkami, w bezpośredniej bliskości kościoła, głównie przy jego ścianie północnej i północno-zachodnim narożniku. Fundowane są one na skale, nieco wyżej niż sąsiadująca z nimi od północy budowla E, w której odnaleziono zespół dokumentów arabskich pochodzących z okresu od końca X w. do 1 tercji XI w. Najprawdopodobniej groby te pojawiły się jeszcze w okresie funkcjonowania kościoła. Wszystkie groby murowane respektują nie tylko architekturę kościoła, ale i innych zabudowań. Ponadto niektóre z nich uszkodzone są przez późniejszą zabudowę (grób T.60) lub wkopy grobowe (grób T.62). Pozwoliłoby to wysunąć hipotezę, że groby te pochodzą jeszcze z okresu średniowiecza.⁷ Niestety, materiał pochodzący z grobów nie pozwala na precyzyjne datowanie cmentarza. W dwóch grobach murowanych znaleziono pochówki niemowląt w amforach. To jednak też nie poprawia sytuacji, bo są one późniejszymi wtętami, a późnośredniowieczna i nowożytna ceramika z terenów Egiptu jest praktycznie nieznana. Jedynie zespół tkanin znaleziony w grobie T.127 umożliwia datowanie tego pochówku na drugą połowę XII w.⁸

Kolejnym argumentem przemawiającym za stosunkowo wczesną metryką omawianego cmentarza jest powszechnie występujący na obszarze między północną ścianą kościoła i budowlą E przemieszany materiał kostny, pochodzący niewątpliwie z wcześniejszych pochówków, zniszczonych podczas kopania kolejnych grobów. Przy murze wieży znajdował się wręcz rodzaj *ossuarium* – wkop, do którego wrzucono kości pochodzące z co najmniej pięciu pochówków. Luźny materiał kostny występował też, acz nie tak masowo, na terenie budowli E i kościoła.

Prawdopodobnie cmentarz dla chrześcijańskiej ludności Fajum założono już w XII w. w najbliższym otoczeniu kościoła Archanioła Michała. Funkcjonowała wtedy jeszcze budowla E, której mieszkańcy wzniesli dwie ścianki flankujące wejście w południowej ścianie domu, wydzielając tym samym przejście prowadzące do kościoła

z terenu cmentarza. Aż do XIII w. na komie współistniał klasztor w sektorze D i cmentarz w sektorze A/E.⁹

Cmentarz był wykorzystywany nieprzerwanie aż po początek wieku XX. Generalnie najpóźniejsze pochówki pochodzą z nawy głównej kościoła. Za tak późnym datowaniem opuszczenia cmentarza przemawia nie tylko stopień zachowania zwłok, ale też tkanina zszyta maszynowo, wydobyta z jednego z grobów (T.56).

Największe zagęszczenie grobów odnajdujemy dziś na terenie kościoła. Ogółem odsłonięto tam 54 pochówki. Najwięcej, bo aż 29 pochówków, w tym najnowsze, pochodzi z nawy kościoła, o powierzchni 11 x 7,5 m. Równie dużo grobów znajduje się pomiędzy kościołem i tzw. domem Giorgi, gdzie na obszarze 15,9 x 2,8 m odsłonięto 26 pochówków. Wydaje się, że długotrwałe wykorzystywanie ruin kościoła wynika z faktu, że pamięć o istnieniu akurat tam świętego miejsca przetrwała najdłużej, bo i ruiny tam są najwyżej zachowane.

Niezbyt pomocna w datowaniu cmentarza jest stratygrafia. Stosunkowo płytko zalegające podłoże skalne w niektórych miejscach gwałtownie uskakuje w dół, stąd niektóre pochówki, wydające się być starsze, zalegają relatywnie płytko.

Niepewnym kryterium datującym jest również rodzaj trumny. Trumny z desek wykorzystywane były przez cały okres funkcjonowania cmentarza. W pewnych okresach pojawiają się inne formy trumien. Trumny dziartytowe spotykamy jedynie na terenie kościoła i na południe od niego, wydają się też należeć do młodszych pochówków. Najpóźniejszą formą zabezpieczania zwłok są obstawy z cegieł mułowych. Podobne obserwacje dotyczą innych szczegółów rytu pogrzebowego. Całun zszywany „na okrętkę” spotykamy jedynie przy najmłodszych pochówkach, to samo dotyczy też sposobu ułożenia rąk – złożonych na piersiach. Najnowsze groby pozbawione są również wyposażenia.

Cmentarze dla ludności świeckiej zakładane w klasztorach nie są rzadkością we współczesnym Egipcie. Cmentarz taki znajduje się m.in. w Deir al-'Azab (Oaza Fajum), zmarłe osoby świeckie chowane są też w krypcie pod kościołem Archanioła Gabriela w Naqlun. Częściej jednak spotykane są cmentarze położone za murami klasztorów, jak choćby w Deir al-Hammam. W okresach wcześniejszych zarówno wiernych, jak i mnichów chowano poza murami klasztorów (poza nielicznymi wyjątkami, np. Deir Abu Fana, gdzie mnichów chowano

⁶ Za informację tę dziękuję W. Godlewskiemu.

⁷ W. GODLEWSKI, *Naqlun. Excavations 1998*, PAM 10, 1999, p. 117.

⁸ B. CZAJA-SZEWCZAK, *Naqlun. Textiles*, PAM 11, 2000 (w druku).

⁹ Opuszczenie zabudowy klasztornej w sektorze D nastąpiło w XIII w. (W. GODLEWSKI, T. DERDA, T. GÓRECKI, *Deir el-Naqlun (Nekluni), 1988–1989. Second Preliminary Report*, Nubica 3/1, 1994, p. 226.

w obrębie kościoła). Cmentarz na komie w Naqlun jest jedynym uchwyconym na terenie Egiptu średniowiecznym cmentarzem ludności świeckiej, funkcjonującym w obrębie zabudowań czynnego klasztoru.

Cmentarz na komie w Naqlun jest jedynym badanym cmentarzem z czasów średniowiecznych i nowożytnych w Egipcie. Pozwala nam do pewnego stopnia uchwycić aspekty życia codziennego – ryt pogrzebowy,

ubiór, formy biżuterii i ceramiki – zupełnie do tej pory nie znane. Stanowi również wielce obiecujący materiał antropologiczny – w połączeniu z danymi o współczesnej populacji Fajum (przeprowadzono badania w latach 50-tych) i istnieniem w Naqlun cmentarza średniowiecznego pozwoli na przeanalizowanie zmian zachodzących w populacji Oazy Fajum.

MAGDALENA ŻUREK

MODERN CHRISTIAN CEMETERY AT THE A/E SITE IN DEIR AN-AAQLUN (EGYPT)

SUMMARY

During archaeological excavations on the kom in Deir an-Naqlun, in the center of the site, in sectors A and E a fragment of a medieval and modern cemetery of Christian inhabitants of the Oasis was discovered.

The oldest graves with gravestones in the form of three-stepped mastabas and tumby are concentrated around the ruins of a church from 10th or 10th/11th centuries. Owing to pieces of fabric found in one of the graves, they can be dated to the second half of 12th century. At that time the church together with the monastery

were still in use. The latest burials were in the ruins of the church. Again, thanks to the presence of fabric they can be dated to 19th/20th centuries.

The body of the dead was wrapped in a shroud and laid in coffins made of wooden planks or palm leaves or directly on the ground. The graves were furnished with burial goods: glass bottles, plants and sometimes objects of everyday use – writing utensils, a tablet, clay bowl, palm leaves case.

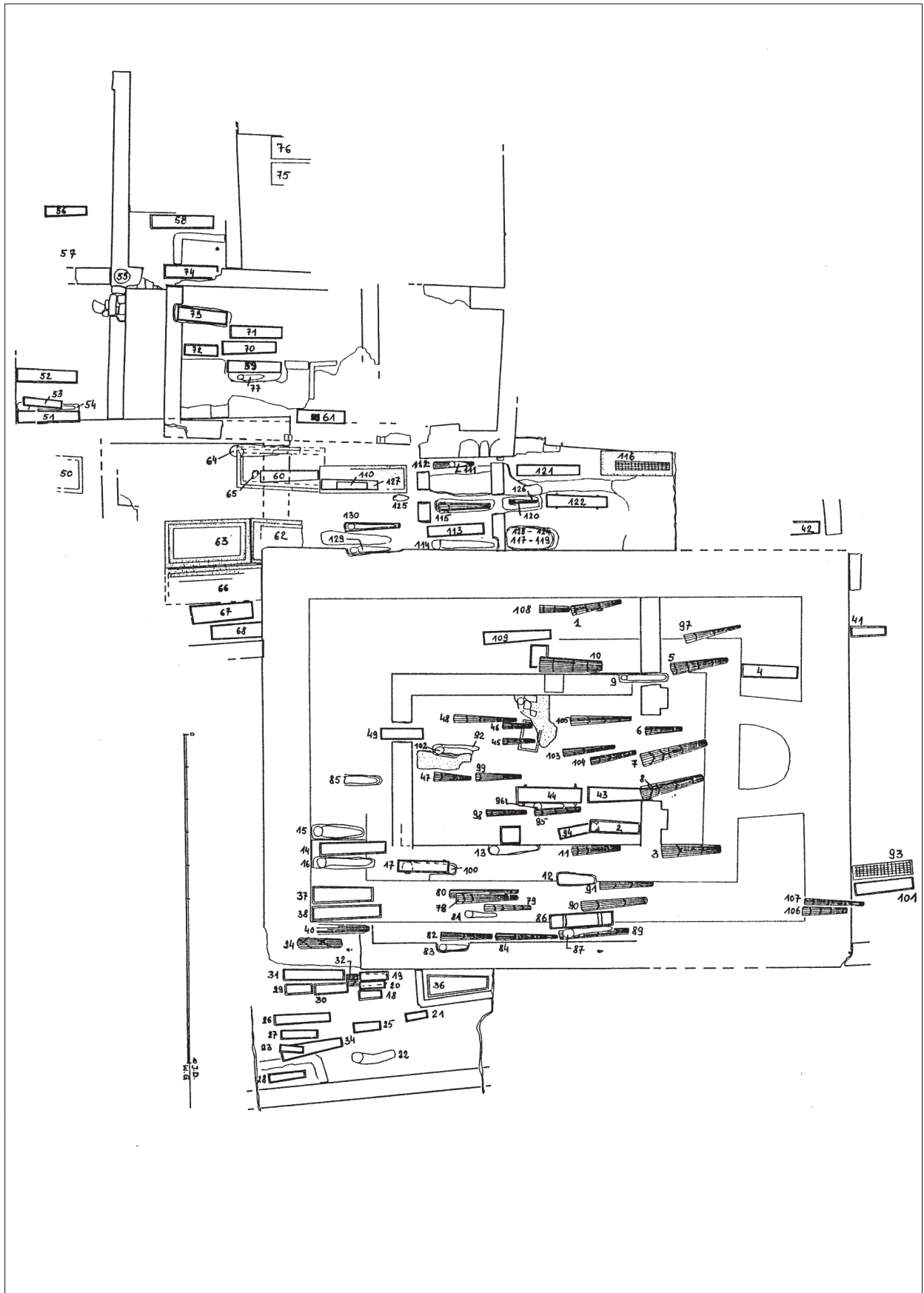

Fig. 1. Cmentarz chrześcijański na stanowisku A/E. Rys. W. Godlewski.

PLANSZA 52

Fig. 2. Średniowieczny nagrobek ceglany (mastaba) – grób T. 60. Fot. W. Godlewski.

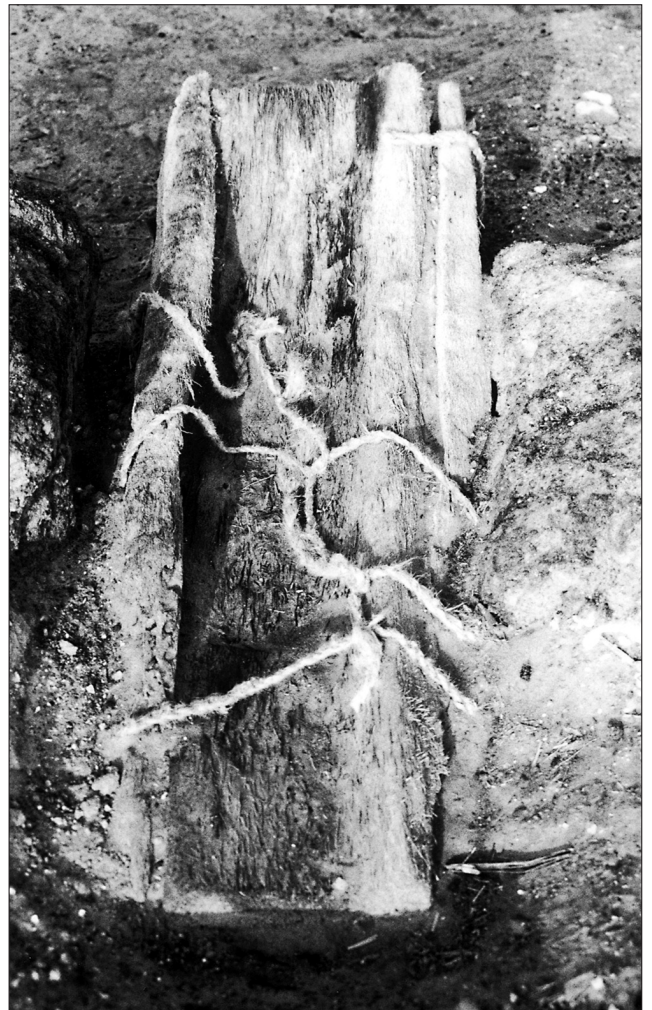

Fig. 3. Trumna z desek palmowych (grób T. 49). Fot. W. Godlewski.

Fig. 4. Trumny: dziartytowa oraz z desek palmowych z dziartytowym wiekiem odsłonięte w nawie kościoła (groby T. 94, T. 95). Fot. W. Godlewski.

Fig. 5. Zwłoki zawinięte w całun zeszyty „na okrętkę” i przewiązany krajką (grób T. 44). Fot. W. Godlewski.